PÁL EMESE*

A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY NAGYTEMPLOM MELLÉKOLTÁRAI

Kulcsszavak: *oltár, örmény, barokk, klasszicizmus, Hoffmayer Simon, Hesz János Mihály*

Szamosújvár városát (Armenopolis, Hayakalak, Gherla) a 17. század utolsó negyedében Erdélybe települő örmények alapították a 18. század elején. Monumentális plébániatemplomuk építéséhez 1748-ban láttak hozzá, a sorozatos balesetek és a torony rossz alapozása miatt fölszentelésére azonban csak 1804-ben kerülhetett sor. A század végére az épület nagy vonalakban készen állt, így hozzáláthattak a monumentális külsőhöz illő berendezés elkészíttetéséhez. Első lépésben a szószéket rendelték meg a korabeli Erdély legkiválóbb szobrászától, Hoffmayer Simontól. A templomhajóban álló négy egységes kialakítású, a barokk és a klasszicizmus közötti stílusátmenet jellegzetességeit magán viselő mellékoltárról röviden a korábbi szakirodalom, így a város századfordulós monográfiája, Szongott Kristóf és a Hoffmayer Simon munkásságát összefoglaló B. Nagy Margit is megemlékezett.¹ Az oltárok fölállításának menetét, a mesterek közreműködésének pontos elkülönítését eddig föltáratlan iratok, a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának levéltárában található magisztrátusi jegyzőkönyvek alapján pontosíthatjuk, tisztázva Hoffmayer szerepét a szamosújvári mellékoltárok elkészítésében, a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár iratanyaga pedig lehetővé tette az oltárképek festőjének azonosítását is. A levéltári adatokon alapuló történeti rész után nem tartottuk érdektelennek kitérni az oltárok ikonográfiai programjára, és az egyes festmények elemzésére is, hiszen ezáltal az örmények szentiszteletének néhány jellegzetessége, illetve az erdélyi szentiszteletbe való integrációjuk előrehaladottsága is kidomborodni látszik.

* PÁL Emese (1986), dr., művészettörténész. 2008-ban végzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem művészettörténet szakán, 2008 és 2010 között a *Kulturális örökségvédelem* mesterképzőre járt ugyancsak a kolozsvári egyetemen. 2013-ban védte meg *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben* című doktori disszertációját. Fő kutatási területe az erdélyi örmények egyház-művészete, a 18–19. századi erdélyi festészet és oltárépítészet.

1 SZONGOTT Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája: 1700–1900*. II. Szamosújvár, Aurora, 1901. 25–28. B. NAGY Margit: *Hoffmayer Simon szobrász élete és munkássága* = Uő: *Stílusok, művek, mesterek*. Bukarest, Kriterion, 1977. 111.

A MELLÉKOLTÁROK ELKÉSZÍTÉSE

A négy „kisebb oltár” felállítására vonatkozóan az első adatokat a magisztrátus 1799. március 29-én tartott ülésének jegyzőkönyvében találjuk.² A város tanácsosai megvitatták, hogy az oltárokat milyen anyagból és milyen költséggel építsék fel. A gyűlésen jelen levő Kereskedő Társaság tagjai ígéretet tettek, hogy közös pénztárukból 1500 forintot védőszentjük, Világosító Szent Gergely oltárának felállítására fordítanak. Ugyanakkor a Tímár Társulat képviselői is „*az említett Szent végre, egy más oltár Készíttésére a Czéh Cassájából ajánlottanak ezeröt száz R(ajnai) f(orin)tot*”. Mindkét társaság kijelentette, hogy az említett összegbe a „*consecrált Szentek Képei*” is belefoglaltatnak. Ugyanazon a napon a főesperes, Korbuly Kelemen bemutatta az összegyűlt tanácstagoknak „*az ahhoz értő Mester emberek által le rajzolt négy kisebb oltárokhöz alkalmaztatott Delinátiókat*”, melyet azok jónak találtak és elfogadtak. Az 1799. március 14-én beiktatott új püspök, Mártonffy József köszöntésére a város a főesperest és a főbíró-t küldi Kolozsvárra, s megbízzák őket, hogy ez alkalommal az oltárkészítéshez értő mesteremberekkel is tárgyaljanak, s azokat Szamosújvárra hívják, hogy az oltárok költségvetését meghatározhassák, s az árban megegyezzenek.³ Bár név szerint nem említik, a későbbi iratokból kiderül, hogy itt a szószerket is faragó, Kolozsváron élő Hoffmayer Simonról és műhelyéről van szó.⁴ Az elmondottakból az is világossá válik, hogy Hoffmayer először terveket készített az oltárokhöz, s ezeket a „*delineátiókat*” fogadta el a tanács, s végül megegyezett, hogy az azt rajzoló mesterre bízta a munkát. A gyűlés következő lépéseként a tanácstagok a templomba mentek, hogy az oltárok helyét meghatározzák. Az oltárok felállításának gyakorlatára vonatkozó forrásanyagban általában is csak kivételes, nagyon ritka esetben áll a kutatók rendelkezésére a szamosújvári magisztrátus jegyzőkönyvében leírt tanácskozáshoz fogható adat. Ennek okán nem tartjuk érdektelennek a teljes szöveg idézését:

„Az holottis meg jelenvén ezen Nemes Gyülekezet, és Tanácskozáján, a négy kisebb oltárok helyeit meg határozták e szerint.

Az 1-ső oltár, a második utza felől, vagyis Plebania Ház felől lévő oldal ajtón fellyül kezdve oldalason, szegletesen fog építtetni a kő oszlop irányáig a Tímár Czéh költségén, Boldog asszony menybe menetele képére, s tiszteletére.

2 *Acta Mixtae Sessionis Diei 29o Marty 799 Politicæ = Protocolum Magistratuale de Anno 1799* (II/110), Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (a továbbiakban: RÁL KMI), Primăria Oraşului Gherla, 348.

3 *Acta Mixtae Sessionis Diei 29o Marty 799...*, i. h. 349.

4 Hoffmayer Simon életművének első, máig mérvadó összefoglalását B. Nagy Margit végezte el. A szerző elsősorban stíluskritikai alapon azonosította be a szobrász műveit két biztosan, levéltári adatokkal is megerősített neki tulajdonítható alkotásból, a gyulafehérvári székesegyház főoltárából és a szamosújvári szószerkből kiindulva (B. NAGY: i. m. 94–112.). A mester életművét újabb darabbal gyarapítja Weisz Attila a tordai római katolikus plébániatemplom berendezéséről írott tanulmányában (WEISZ Attila: *Hoffmayer Simon tordai oltára*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat II(2007). 197–232.), illetve „világi” munkásságára és szebeni működésére vetnek fényt Nicolae Sabău és Alexandru Avram meg Dávid Ferenc kutatásai (Nicolae SABĂU: *Metamorfoze ale barocului transilvan. 1. Sculptura*. Cluj-Napoca, Dacia, 2002. 75. Alexandru AVRAM–DÁVID Ferenc: *A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése*. Ars Hungarica XXIV(1996) 2. 177–188.)

A 2-ik oltárt a Szamos felyül lévő oldal ajtón fellyebb kezdvén azon formára, oldalason építtetni fogja a Kereskedő Társasága a város Patronussának Képére, és tiszteletére, azaz: Szent Gergely Püspöknek.

A 3-ik A Predicálló Széken alól lévő ablaktól kezdvén megint oldalason építtetni fog, a Magistratuális, és Communitasbéli, ugy más benefactor Urak, önként adandó Summából, Szent Joseff tiszteletére;

Ugy nem különben a 4-ik oltárt a Szamos felől, valamint a más hármát, oldalason vévén, és szegletesen, építtetni fogja a Tisztelendő ide való papi Rend, Szent Nepomucenus Janos tiszteletére”.⁵

A következő években az oltárok helyére és az ábrázolt szentekre vonatkozóan a tanács kiartott az 1799. márciusi határozatai mellett, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az említett oltárok ma is az akkor meghatározott helyen állnak, és festményeik is az akkor eldöntött témákat ábrázolják.

A kivitelezés azonban nem haladt az előre eltervezett gyors ütemben. Hoffmayer Simonnal a négy oltár elkészítésére vonatkozó szerződést 1799 márciusa és októbere között köthették meg. Októberben viszont Hoffmayer már azzal jelentkezett a magisztrátus előtt, hogy „a Contractus mellett meg nem maradna, hanem attól el állana”.⁶ Döntését azzal indokolta, hogy az oltárokat márványkőből nem készítheti el.

A kissé félreérthető fogalmazás az úgy későbbi menetében válik világossá. Hoffmayer arra hivatkozott, hogy Szinden, a kőbányában nem lehet az oltárok tervezett méretének megfelelő alabástromkővet találni. A szamosújvári magisztrátus számára – nem véletlenül – ez az indoklás kifogásnak tűnt. Október 25-én tartott ülésükön úgy határoztak, hogy „Irattassék meg azon kép faragónak, hogy az Ecclesia e follyo hó 1ső napjánis költ válasza szerint a Contractustól semmi képpen el nem áll, melly szerint haladék nélkül a magára vállalt munkához hozzá is fogni, s a kövekről is rendelést tenni, s a végre a Jövő sokadalomkor itten meg jelenni esmérje kötelességének lenni”.⁷ Azt sajnos több mint 200 év távlatából nem tudhatjuk, hogy mi lehetett Hoffmayer igazi problémája, mert, mint a következőkben kiderül, a szindi kőbányában természetesen voltak megfelelő méretű kötőbökök. Hoffmayer érvelésének cáfolatára egyenesen a kőbánya tulajdonosát, Sárpataki Lászlót keresik fel, aki a föllelhető alabástromkövek pontos méreteit is elküldi. Ezt a levelet továbbítják a kolozsvári mesternek, hozzáfűzvé, hogy „az elő adott mentséget látván maga is kegyelmed, hogy meg nem állhat”, s még egyszer hangsúlyosan felszólítják, hogy lasson hozzá a munkához.⁸ Hoffmayer azonban sosem kezdhette el az oltárok ki-

5 *Acta Mixtae Sessionis Diei 29o Marty 799...*, i. h. 350.

6 *Acta Sessionis Diei 25to 8bris 799 = Protocollum Magistratuale de Anno 1799* (II/110), RÁL KMI, Primăria Oraşului Gherla, 1147.

7 Uo.

8 „Képfarago Simon Hoffmájérnek. Midőn a magára válalt Oltároknak fél építésekre meg kévántato alabástrom köveknek specificatioját kegyelmed ezen Holnapnak elején bé adta, azt állította s mondotta, hogy Szinden elegendő mértékű és nagyságu alabástromat nem lehetne találni, s egyedül tsak a lenne oka annak, hogy a Contractus mellől el kellene állnia; Márpedig az ide zárt Testimonium Szerént, bizonyos, hogy a meg kévántato nagyságu alabástrom köveket a Szindi Határon fél lehet találni, s megis lehet szerezni; azért az elő adott mentséget látván maga is kegyelmed, hogy meg nem állhat, kérjük, és meg is kévannyuk kegyelmedtől, hogy a Contractus Szerént/: mellytől egyik fél is Semmi képpen el nem állhat :/további

faragását, ugyanis 1800. február 3-án meghalt. Azt nem tartjuk valószínűnek, hogy november 29. és február 3. között, télen és fagyban a szindi határban alabástromot bányászott volna.

A mester özvegye 1800. április 22-én megjelent Szamosúváron és visszaszolgáltatta az oltárokra adott előleget.⁹ Vele együtt megjelent az elhunyt Hoffmayer „legénye”, Csűrös Antal szobrász is, aki a szóban forgó oltárok elkészítését a szerződés bizonyos pontjainak megváltoztatása után magára vállalta. A „*két Exemplárban*” megíratott kontraktus azonban nem maradt fenn, így nem tudhatjuk, hogy mi változott az eredeti szerződéshez képest. Az oltárok felépítményének és szobrászati díszítésének elkészítése ezt követően gördülékenyen folyhatott, ugyanis az iratokban már egyáltalán nem esik szó róluk. A templom fölszentelésének idejére, 1804-re bizonyosan elkészültek. Ezt támasztja alá egy 1804-es adat, miszerint ez év júliusában egy némai, magát bolondnak tettető férfi a plébániatemplom kisebb oltárainak „takaróit” ellopta.¹⁰

Az oltárok patrocíniumának meghatározása után nem sokkal a városi tanács valószínűleg az ábrázolandó szentek megfestésére alkalmas mester után nézett. Ahogy több más eset alapján is sejthető, a testvérvárosok, főként a monumentális templomuk berendezését nemrégiben befejező erzsébetvárosiak véleményét is kikérték. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy az oltárképek elkészítésének ügyében legelőször egy olyan nagyszebeni mesterhez fordulnak, aki Erzsébetvárosban a mechtarista templomban az azt megelőző évben, 1798-ban festett oltárképeket. A szebeni festő először 1800. január 11-én tűnik fel az iratokban. Az e napon tartott gyűlésen Korbuly Kelemen esperes jelentette, hogy a „*Szebeni Kép író a Parochialis Templom kisebb Oltároknak Rajzolatát az a végett meg tett Requisitiona el nem küldötte volna*”.¹¹ Ebből arra következtethetünk, hogy már az előző évben, 1799-ben felkérték vázlatok készítésére, a festő viszont nem tartotta be a határidőt. A „*négy darab kisedd kép formáit*” végül csak 1800 márciusában küldte el. Március 29-én a főesperes be is mutatja a tanácsnak a szebeni festő, „*Neuhauser Fridrich*” modelljeit, de azok nem nyerték el a tagok tetszését.¹² A bemutatott „mustrák”-ért 4 aranyat adnak a festőnek, egyet-egyet mindegyik vázlatáért. A március 29-ei jegyzőkönyv az egyetlen forrás, ahol a festő neve is megjelenik, azelőtt csupán szebeni képrőként vagy piktorként emlegették. Így talán a jegyzőkönyvvezető figyelmen kívül hagyása tudhatjuk be, és lehetséges elírásnak tartjuk a Friedrich Neuhauser nevet, ugyanis a Neuhauser családból nem ismerünk Friedrich nevű festőt.

A bécsi festő, Franz Adam Neuhauser (1734–1785) 1783-ban telepedett le feleségével és négy fiával Nagyszebenben. Az ifjabb Franz Neuhauser (1763–1836) és testvérei, Joseph

időmulás nélkül a meg kívántato Materialékat Szerezze meg s fogjan is magára válalt munkájához, hogy meg kéntelenítessünk akarattunk ellenis a Contractus erejénél fogva az el követendőket el követni, a kik álhatatosan vagyunk 29a 9bris 799.” *Fractura pro Anno 1799 et 1800 et 1801* (I/18), RÁL KMI, Primăria Oraşului Gherla, 1275.

9 *Acta Sessionis Diei 22-a Aprilis A. 1800 = Protocolum Magistratuale de Anno 1800* (II/111), RÁL KMI, Primăria Oraşului Gherla, 445. A mester özvegye később gyakran feltűnik a szamosúJVári magisztrátus jegyzőkönyveiben, azonban nem a férje adósságai miatti per kapcsán, mint Torda esetében, hanem mert a város őt alkalmazta bábának.

10 *Acta Sessionis 26 Julii 1804 = Protocolum Magistratuale pro Anno 1804* (II/114), RÁL KMI, Primăria Oraşului Gherla, 1031.

11 *Acta Mixtae Sessionis Diei 11-a Januarii 1800 = Protocolum Magistratuale de Anno 1800...*, i. h. 44.

12 *Acta Sessionis 29-a Martii 1800 = Protocolum Magistratuale de Anno 1800...*, i. h. 374.

(1767–1815), Gottfried (1772–1836) és Johann (1774–1815) Erdélybe költözésük előtt a bécsi akadémián rézmetszést tanultak.¹³ A legidősebb, Franz tehetségével kivált testvérei közül s a 18. század végi, 19. század eleji erdélyi festészet meghatározó alakjává nőtte ki magát. Sokoldalú személyiségként foglalkozott grafikával (elsőként készít litográfiákat Erdélyben), portrék, tájképek és csendéletek festése mellett egyházi megrendeléseknek is eleget tett, az erdélyi művészképzés egyik megalapítójaként, műgyűjtőként és restaurátorként is számon tartják.¹⁴ Ő festette az erzsébetvárosi mechtarista templom Remete Szent Antalt és Szent Joachimot és Annát ábrázoló mellékoltárképeit, így a jegyzőkönyvben szereplő Friedrich név ellenére valószínűnek tartjuk, hogy a szamosújvári megrendelők őt kéri fel az oltárképvázlatok elkészítésére.

Amikor Korbuly Kelemen esperes bejelentette, hogy a megszabott határidőre nem érkeztek meg a vázlatok, a városi tanács nem a késlekedést és a festő sürgetését választotta. Eldöntötték, hogy „*irattassék Bétsben s ottan eszközeltessék azon képeknek készülete*”.¹⁵ Januártól márciusig valószínűleg nem sikerült ez ügyben előbbre lépniük, mivel Neuhauser vázlatainak megtekintése után megbízták a főesperest, hogy „*találjon modott benne, hogy Bétsből négy kép mustra küldetessék supponáltatván, hogy az odavalo Pictorok díszesebb munkát fognak készíteni*”.¹⁶ Az idézett irat híven tükrözi az örmény város vezetőségének több esetben is megfigyelhető igényességét, mely a város által megkívánt reprezentációs követelményekkel is összefüggésben állhatott. A legtöbb esetben igyekeztek a rendelkezésükre álló legjobb mestereket foglalkoztatni.

Úgy tűnik, hogy március végétől novemberig sikerült megfelelő bécsi festőt találniuk, ugyanis a november 13-án tartott ülésen Korbuly Kelemen már két oltárkép Bécsben készült vázlatát mutatta be a város vezetőinek.¹⁷ Megrendelésüket valószínűleg Vajna Antal erdélyi udvari titkár intézhette, akinek az oltárképvázlatokról szóló levelét ugyanazon a gyűlésen olvasták fel a festő javaslaival egyetemben. A bécsi festő vázlatai elnyerték a városatyák tetszését, s úgy döntenek, hogy a kompozíciókat ezek alapján készítse el. Ugyanakkor a festő javaslatával egyetértve azt is elhatározzák, hogy Szent Józsefet haldokolva jelenítse meg. Valószínűnek tartjuk, hogy a téma ismeretlensége miatt a Világosító Szent Gergely oltárképhez maguk a megrendelők határoztak meg egy irányadó vagy követendő metszetet. A küldött modellekért a festőnek 7 aranyat fizetnek, ugyanakkor a festmények árának egyharmadát, vagyis 200 aranyat küldenek neki, a teljes összeg fennmaradó kétharmadát pedig a megszabott határidőre ígérték kifizetni. Ezt követően a tanács jegyzőkönyveiben nem esik szó az oltárképekről,¹⁸ 1804-re valószínűleg ezek is elkészültek, mivel a fölszentelés előkészítése kapcsán tartott ülésen nem kerültek szóba az elvégzendő feladatok között.¹⁹

13 Elena POPESCU: *Franz Neuhauser cel Tânăr – lucrări inedite*. Bruckenthal Acta Musei III(2008). 2. 117.

14 Uo.

15 *Acta Mixtae Sessionis Diei 11-a Januarii 1800...*, i. h. 44.

16 *Acta Sessionis 29-a Martii 1800...*, i. h. 374.

17 *Acta Sessionis Mixtae Diei 13. 9bris 1800 = Protocolum Magistratuale de Anno 1800...*, i. h. 1083.

18 Az 1803-as jegyzőkönyv hiányzik a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának levéltárából, vagy legalábbis nem elérhető. Elképzelhető, hogy ez további információkat is tartalmaz az oltárokról vonatkozóan.

19 *Acta Sessionis Diei 24 Maji 1804...*, i. h. 713.

Az ismertetett források egyike sem nevezi meg a mellékoltárok festőjét. Kiletére viszont fény derül egy jóval későbbi, 1877. december 11–12-én készült leltárból. A leltár készítői a mellékoltárok leírásánál megemlítik, hogy a „*remek olajos képeket*” „*ha igaz*” egy Hesz nevű művész festette.²⁰ Egy későbbi, 1878. június 14-én fölvetett leltárból már elmarad a „*ha igaz*” bizonytalansága és egyértelműen egy Hesz nevű festőnek tulajdonítják a képeket.²¹ Ez a művész pedig nem más, mint az egri származású, Bécsben élő Hesz János Mihály, s a vele foglalkozó irodalom többször is megemlíti négy szamosújvári munkáját. Elsőként Lyka Károly az *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler* megfelelő szócikkében, 1923-ban.²² Az ő nyomán azután majd minden Heszről szóló írásban egy-egy félmondatban megjelenik, hogy első magyarországi munkáit a szamosújvári nagytemplom számára készítette, vagy csupán annyi, hogy Szamosújváron is dolgozott.²³ Hesz (szignóin néha Hess) János Mihály Egerben született 1768. szeptember 18-án, apja, Hősz János mesterségét viszi tovább, aki 1766-tól Egerben és környékén dolgozott, mint festő és szobrász.²⁴ Úgy tűnik, már 10 éves korától idegen mesterek keze alatt dolgozott, így segédkezett 1778-ban Johann Lukas Krackernek a líceumi falképek elkészítésében, Maulbertschcel pedig a 1793 nyarán dolgozott együtt az egri líceum freskóin.²⁵ 1791. március 24-én beiratkozott a bécsi Képzőművészeti Akadémia történeti festészet osztályába, ahol 1794 júliusáig Hubert Mauer tanítványa volt.²⁶ Tanulmányai után a bécsi katonai mérnök akadémia (K. K. Ingenieur und Genie Akademie) tanára lesz, s onnan vonul nyugalomba 1826-ban.²⁷ Az Akadémián Ferdinand Landerer, Karl Schütz, majd Franz Müller mellett tanított szabadkézi rajzot.²⁸ A tanítás mellett festéssel és rézmetszéssel foglalkozott, műtermében pedig számos magyarországi megrendelésének tett eleget.²⁹ Kiterjedt életműve főként egyházi megrendelésre készített festményekből áll, műveinek halálakor fölvetett jegyzékből azonban az is kitűnik, hogy készített világi jeleneteket (a nimfákat, bacchánsnőt, Ulyssest, Paris halálát ábrázoló festményei csak e leltárból ismertek), tájképeket, portrékat (leghíresebb gróf Károlyi Józsefről festett portréja a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában) és vallásos kabinetképeket is.

20 *Leltár a Szamosújvár sz.k. városi örmény kath. főegyház ingo és ingatlan vagyonáról, mely felvétel 1877 decz 11 és 12-ik s 14. 878 Jun.* Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (a továbbiakban SzÖKGYL), 339/e, 8. d., o. n.

21 Uo. o. n.

22 Hans VOLLMER (hrsg): *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Sechzenter Band. Leipzig, E. A. Seemann, 1923. 598.

23 PROKOPP Gyula: *Adatok Hesz János Mihály (1768–1833?) festészetéhez*. Művészettörténeti Értesítő XXX(1981), 3. 200.

24 PROKOPP: *i. m.* 200.

25 JÁVOR Anna: *Hesz János Mihály (1768–1836) művészi hagyatéka*. Művészettörténeti Értesítő XL(1991), 3–4. 214.

26 FLEISCHER Gyula: *Magyarok a Bécsi Képzőművészeti Akadémián*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1935. 51. Prokopp Gyula szerint 1789-től tanul az akadémián. Vö.: PROKOPP Gyula, *i. m.* 200.

27 PROKOPP: *i. m.* 200.

28 JÁVOR: *i. m.* 214.

29 Uo.

Az első egyházi megrendelésre festett alkotása, a bécsi Stiftskirche (Garnisons-Kirche) keresztre feszítést ábrázoló főoltárképe 1799-ben készült,³⁰ s talán még nem is volt fölállítva, amikor a szamosújvári megrendelők felkeresték kérésükkel. Feltehetjük a kérdést: miért éppen őt bízták meg a mellékoltárképek festésével? Az akadémiáról alig kikerült, nem túl híres festő kiválasztásában véleményünk szerint közrejátszhatott magyarországi származása és talán olcsóbb árai is. A szamosújváriak számára már az a megfelelő színvonal biztosítéka lehetett, hogy egy bécsi festő készíti az oltárképeket, azonban belül pedig igyekeztek elfogadható árat kialkudni. A megrendelésekre vágyó fiatal festő feltehetően hajlandó volt olcsóbban elvállalni a munkát, mint befutott, az élvonalba tartozó pályatársai.³¹ Dolgozott még Bécs két templomában (Wieden, Laimgrube), ezeken kívül összes megrendelése Magyarországról érkezett.³² A szamosújvári képek témáit dolgozta fel az egri szeminárium kápolnájába festett Mária mennybevétele oltárképen és az egri főszékesegyház káptalani sekrestyéjében függő Nepomuki Szent János képen. Az előbbinél a szamosújváritól eltérő kompozíciót alkalmaz, Mária állva jelenik meg és angyalok emelik a magasba, az apostolok elrendezése is teljesen különböző. A képet Jávor Anna „konzervatív barokkos”-nak nevezi, melyen a maueri akadémizmus a zárt kontúrok, az egyértelmű fénykezelés, sommásan jellemzett szereplők által valósul meg.³³ Az 1808-as egri Nepomuki Szent János kép a témaválasztás historizáló mozzanata révén érdemel figyelmet, ugyanis a szent betaszítását a Moldva folyóba a festő nem a szokásos kis méretben ábrázolta, hanem ezt tette képének fő jelenetévé.

A festő oltárképfestészetében a klasszicizmus kibontakozását gróf Széchényi Ferenc megrendelése tette lehetővé, aki uradalmának templomait klasszicista stílusban építtette újjá, s ezek közül háromba is Hesztől rendelt oltárképeket. Főművét, a Szent István megkeresztelését ábrázoló hatalmas oltárképet szintén egy előkelő megbízó, Rudnay Antal esztergomi érsek bizalmának köszönhetően alkotta meg.

A MELLÉKOLTÁROK FELÉPÍTMÉNYE ÉS IKONOGRÁFIÁJA

A hajó északkeleti oldalán, a szentélyhez közelebb Világosító Szent Gergely, a következő boltszakaszban Nepomuki Szent János, a délkeleti oldalon a szentély felől Szűz Mária, majd Szent József oltárát látjuk. A négy mellékoltár felépítménye nagyrészt megegyezik egymással, különbség csak a lezárásban figyelhető meg, a szentélyhez közelebb eső első két oltárt félkörív, míg a másik kettőt háromszögoromzat koronázza. Az oltárasztalt átlósan kiugratott lábazatok fogják közre, melyek egy-egy kompozit fejezetes pilaszter és oszlop közvetítésével tartják a retabló párkányát és az oromzatot, s közrefogják a félköríves keretbe foglalt oltárképet. A Világosító Szent Gergely- és a Szűz Mária-oltárokon a koronázó rész kétoldalt erőteljesen

30 Uo. 218.

31 Ha helyes a kissé félreérthető forrás értelmezése, Hesz a négy oltárképért összesen 600, max. 700 forintot kapott. A későbbiekben ennél sokkal nagyobb összegeket kért egy-egy munkájáért, pl. az esztergomi Szent Anna-templom egyetlen, nem túl nagyméretű oltárképéért 800 forintot kap. PROKOPP: i. m. 204.

32 Uo. 200.

33 JÁVOR Anna: *A klasszicista oltárkép Hesz János Mihály életművében*. Ars Hungarica IX(1981). 2. 220.

kiugratott párkánnyal határolt egyenes felület, e fölött található az egész oltárt lezáró félkörív. A Szent József- és a Nepomuki Szent János-oltárok esetében a kiugratott párkányok közötti rész hajlított, ívesen kidomborodik, erre került a háromszögoromzat. Az oltárasztalon téglalap alakú, felül elkeskenyedő tabernákulum található.

Az ismertetett váz még a barokk oltárarchitektúrát idézi, de attól sok tekintetben távolodik is. A szélek erőteljes kiugratása és a szintenként váltakozó kiszögellések és bemélyedések valamelyest dinamizálják a kompozíciót, a félköríves és háromszögű lezárások azonban már hangsúlyosan nyugodt hatást keltenek. Szintén a barokk örökségének tarthatjuk a Szent József- és Nepomuki Szent János-oltárok ívesen kidomborodó felületét is. Bár a barokk oltárokhoz képest elenyésző díszítményt tartalmaz, az architektúra klasszicizáló megjelenése miatt még ezek is szervesen, ráaggatott hatást keltenek. Mindenképpen ilyennek tartjuk az oltárképek fölé kétoldalt elhelyezett, a tabernákulumajtók fölött és a szentélyhez közelebb eső oltárok timpanonjában hullámozó virágfüzérek s a csúcson megjelenő, a barokk hagyományokhoz kapcsolódó szobrászati díszítést. Jól illik a klasszicizáló késő barokk formavilágába az architektúra tetején kétoldalt található, virágvázaként ható urnák díszítése. Az oltárra „aggatott” virágfüzerek, levéldíszek, a pilaszterek és oszlopok fejezetei, az akantuszlevelekkel ellátott konzolok megmunkálása plasztikus, részletezően finom faragású. Nem mondhatjuk el ugyanazt az oltárképek két oldalán álló tömörszerű, merev és minden jellegzetességet nélkülöző szentek szobrairól, s még ezeknél is gyengébb minőségűek a tabernákulum két oldalán elhelyezett formátlan testű angyalkák. Az utóbbiakról feltételezzük, hogy nem a szentek szobrait faragó Csűrös Antal munkái, kövéresek testük és főleg kerek fejük nem illik a mester éles arc-típusokkal jellemezhető, azoknál könnyedebb előadásmódjába. Az önálló művészi invenció hiányára és a sokszorosító kézműves szellemre vall, hogy mindegyik tabernákulumajtón ugyanaz a jelenet, tökéletesen ugyanolyan megfogalmazásban látható. Az utolsó vacsorát megjelenítő, a termélységet nélkülöző, lapos, anatómiai pontatlanságokkal teletűzdelt domborművek jól tükrözik, hogy milyen szinten állt Csűrös Antal mesteréhez, Hoffmayerhez képest.

Ki kell hangsúlyoznunk, hogy a szamosújvári nagytemplom mellékoltárai, annak ellenére, hogy kivitelezésüket tanítványai végezték el, mindenképpen Hoffmayer életművébe illeszthetők. A Weisz Attila által föltárt tordai dokumentumok, melyek a római katolikus templom főoltárát mesterünkhöz kötik, egyértelművé teszik, hogy Hoffmayer először tervekét készítette az oltárhoz, melyet Torda esetében a Batthyány Ignáccal kötött szerződéshez csatoltak, s melyet halála után az özvegyével kialakult per folyamán az eklézsia döntő bizonyítékként kezelt.³⁴ A szamosújvári jegyzőkönyvek szintén emlegetik a négy kisebb oltár rajzát, melyet még a szerződés megkötése előtt a tanács elé visz Korbuly Kelemen plébános, azok jóváhagyását várva. A tervek nem maradtak fenn, az oltárok azonban önmagukban is tanúskodnak a hoffmayeri kötődésről. Az oszlopokkal alátámasztott, oldalain kiugratott alaprajzú, konzollokkal hangsúlyozott háromszögoromzat az erzsébetvárosi mechitarista templom mellékoltárainak közvetlen leszármazottjává avatja őket. Különbség abban fedezhető fel, hogy az oromzatokat csupán egy-egy oszlop tartja az erzsébetvárosi két oszloppal szemben, ám ezáltal az utóbbiakat jellemző nehézkesség is eltűnik. A négy oltár, pontosabban a két oltártípus a mes-

34 WEISZ: *i. m.* 223.

ter stílusának fejlődése szempontjából is figyelmet érdemel. Nem csak az oltárfelépítmények kiegyensúlyozottsága kelti fel figyelmünket, hanem az erzsébetvárosi mellékoltárok csúcsán levő gazdag, barokkos szobrászati díszítés redukciója is. Utolsó művei lévén, ezek a mellékoltárok – a tordai főoltár felépítményével egyetemben – jelölik ki azt a legtávolabbi pontot, ameddig a mester a barokk elemek elhagyásában s a klasszicizmus alkalmazásában elmerészkedett. Emiatt is sajnálható, hogy kivitelezésük gyengébb képességű tanítványaira maradt.

Minden oltáron két-két, az oltár patrocíniumával szoros kapcsolatban álló szent szobra áll. A szobrok és az oltárkép kapcsolatának jól átgondolt koncepcióját valószínűleg a művelt főesperesnek, Korbuly Kelemennek köszönhetjük. Világosító Szent Gergely oltárán a baloldali szent, Nisibisi Szent Jakab püspöki ornátusban jelenik meg. Megjelenése távol áll a barokk szobrok könnyedségétől, kicsavart mozdulataitól, két lábbal, biztosan áll az oltár szélén. Ezt a méltóságosnak szánt mozdulatlanságot elsősorban nem a stílusváltásnak – bár nyilvánvalóan az is közrejátszott –, hanem a szobrász gyengébb képességeinek tudhatjuk be. Az egyszerű püspökszentként, attribútumok nélkül ábrázolt szobornak éppen ezért felismerhetősége érdekében nagy szüksége volt a lábai alatt levő henger feliratára: „S. Jacobus Episcopus Nisibiensis”. Nisibisi Szent Jakab szír szent volt, azonban a görögkeleti, a kopt, a római katolikus és az örmény egyház is kanonizálta. Az örmény apostoli egyház egyik különösen kedvelt szentje, melyet leginkább annak köszönhet, hogy életét az örmény hagyomány összekapcsolta Világosító Szent Gergelyével. E szerint Szent Gergely unokafivére volt (egyes elméletek szerint egyenesen örmény származású), s együtt nevelkedett vele Caesareában, keresztény szellemben.³⁵ Több csodát is följegyeztek életéből, az örmények azonban különösen szeretik hangsúlyozni az Ararát hegyén történt látomását. Prédikációi során Szent Jakab szembesült azzal, hogy a nép nem igazán hisz az özönvízben és Noé bárkájának létezésében. Ezért elhatározta, hogy ő maga fogja megkeresni a bárka maradványait az Ararát hegyen. Útközben ál-mában egy angyal jelent meg neki, felébredvén pedig ott találta a bárka egy darabját a feje mellett. A hagyomány szerint az ereklyét az örményeknek adományozta, akik máig Ecsmiadzinban őrzik.³⁶

Azt a sejtést, hogy Szent Jakab nem csupán egyházszervező és tanító tevékenységével, csodáival „érdemelte ki” helyét a szamosújvári oltáron, hanem leginkább Szent Gergellyel való rokonsága miatt, párdarabja, a másik szobor is megerősíti. Nagy Szent Nerszesz katolikosz ugyanis Szent Gergely közvetlen leszármazottja volt. Az örmény egyház több Nerszesz nevű szentet is tisztel, a 353 és 373 között az örmény egyházat vezető Nagy Szent Nerszeszre a feliratról következtethetünk. A „S. Nierses M. Armenorum Patronum” felirat M. betűje a szent „Magnus” jelzőjére utal. Világosító Szent Gergelyt a katolikoszi székben először ifjabb, nőtlen fia Aristakesz követte, majd idősebb, női fia Vartanesz következett. Vartanesz fia Szent Hoosik lett a következő katolikosz, ennek fiai Bab és Atanakineh (Atanagenes néven is ismert) viszont elhagyták a klerikusi pályát. Szent Nerszesz Atanakineh fia, tehát férfiágon Szent Gergely közvetlen leszármazottja volt. Az ő fia volt a híres Surb (Szent) Szahak, az örmény irodalom felvirágoztatója, s egyben az utolsó, Szent Gergely családjából származó egy-

35 *Saints of the Armenian Church, Saint James of Nisibis*, <http://www.armenianchurch-ed.net/feasts/st-james-of-nisibis/>, letöltve: 2013. 01. 20.

36 Uo.

házfő.³⁷ Nerszesz vonzódása a vallásos élet felé már gyerekkorában megnyilvánult. Movszesz Khorenaci szerint, két nem túl kiemelkedő katolikosz irányítása után, az örmény nép ismét Szent Gergely leszármazottai között keresett vallási vezetőt. Ebben az időben Nerszesz még laikusként az udvarban dolgozott. Szerény, alázatos természete miatt nehezen fogadta el a nagy megtiszteltetést. A hagyomány szerint mikor a caesarei Basil püspök püspökké szentelte, a ceremónia alatt a Szentlélek galamb képében szállt a fejükre. Közvetlenül ezután, Nerszesz első szentmiséje alatt újabb csoda történt, egy lángoló oszlop jelent meg, mely megvilágította a szent arcát.³⁸ Ez az aktus még közvetlenebbül Szent Gergelyhez köti kései leszármazottját, ugyanis a legenda szerint Szent Gergely feje fölött is egy lángoló oszlop jelent meg, mikor a királyi családot és az örmény népet keresztelte az Eufrátesz folyóban. Nerszesz megreformálta az örmény egyházat, az addig jórészt a nemesek és a királyi család vallásaként számon tartott kereszténységet igyekezett közelebb vinni a néphez. Ennek érdekében 364-ben összehívta az ashdishati zsinatot, ahol a családi és társadalmi életre vonatkozó szabályokat fektették le. Kórházakat, iskolákat, kolostorokat alapított, a zarándokok számára útmenti fogadókat létesített. Ennek köszönhetően Építő Nerszeszként is emlegették. A nemzeti megújulás egyik kezdeményezőjeként és a vallásos élet ösztönzőjeként tartják számon. A királyi udvarral politikai nézeteltérések és kemény, az erkölcstelen életet kritizáló fellépése miatt nem volt jó viszonyban. Végül, 373-ban Pap király ebédre hívta és megmérgezte.³⁹ Szobra majdnem teljesen megegyezik párdarabjával, Nisibisi Szent Jakab szobrával. Különbőség csupán abban fedezhető fel, hogy fekete reverendát, rajta karinget visel, balját kitarja, jobbjaiban pásztorbotot tart. Az örmény nép világosítója és térítő apostola mellett tehát két nagy egyházszervező és nem véletlenül vérrokon áll. A koncepció értelmezése azonban tovább is vihető, ikonográfiai programja az örmény egyház mély gyökereire és tanításának teljességére való utalásként is felfogható, mely által ez az oltár a teljes örmény (apostoli?) egyház szimbólumává válik. Nisibisi Szent Jakab alakja az örmény nép bibliai gyökereit, Noétól való leszármazását,⁴⁰ Szent Gergely a kereszténység elsőként való felvételét, Nerszesz katolikosz az élet teljességét átfogó, a néphez közelálló vallásosságot emeli ki.

Ezt ellenpontoszza az erdélyi örmények kettős identitásának második elemére, a magyar római katolikus egyházra utaló, a Regnum Marianum gondolatkörét továbbvivő Szűz Mária-oltár, mely felépítményének tökéletes egyezése miatt és elhelyezése révén is a Szent Gergely-oltár párdarabjának tekinthető. Szűz Mária oltárán Szent István és Szent László magyar szentek szobrai helyezték el, együttes szerepeltetésük a Regnum Marianum gondolatköréből eredeztethető, s egy széleskörűen elterjedt hagyományba illeszkedik. A 17. századtól főként a jezsuiták által terjesztett Regnum Marianum gondolati konstrukciója a Hartvik-legenda azon passzusán alapszik, miszerint Szent István országát Szűz Mária oltalmába ajánlotta. Így Szent

37 Torkom KOUSHAGIAN: *Saints and Feasts of the Armenian Church*. New York, St. Vartan Press, 1988. 15–16.

38 Uo. 16.

39 Uo.

40 Az örmények egyenesen Noétól származtatják magukat, a Teremtés könyvének ama passzusából kiindulva, amely szerint százötven napnyi hanyattatás után Noé bárkája az örmények szent hegyén, a mai Törökország területén fekvő Ararat csúcsán feneklett meg. Eredetmítoszuk szerint – amelyet először Movszesz Khorenaci (Movses Xorenac'i) szövegezett meg a 8–9. században – a nép ősatya, Hajk, Noé fiának, Jáfetnek az unokája volt.

István felajánlása következtében Szűz Mária Patrona Hungariae, Magyarország pedig az ő országa lett.⁴¹ Ez a gondolatkör az ellenreformációval és a törökellenes harccal is kapcsolatban állt, s számos képtípus kialakulását vonta maga után.

Mária és az első magyar király közös kultusza áttevődött más magyar szentekre is, így például a Patrona Hungariae ábrázolásokon Szent István mellett leggyakrabban fia, Imre és Szent László is megjelenik, néhány esetben pedig Szent Adalbert, Szent Gellért és Szent Márton is (pl. Győr, bencés templom). A típusok letisztulása után leghosszabb ideig Szent István és Szent László együttes ábrázolása élt tovább, és sajátos módon összekapcsolódott Szűz Mária ábrázolásával. A széleskörűen elterjedt vallási és egyben politikai koncepció hosszasan tartó hatását tükrözi, hogy a 18–19. század fordulóján Szamosújváron is bizonyos szintű továbbélését rögzíthetjük.

Szilárdfy Zoltán egy olyan véleményt is megfogalmaz, miszerint a nem magyar nemzeti-ségi területeken István és László közös szerepeltetése a különféle kegyképek és szobrok mellett azok „magyarítását” célozta. Példaként említi az 1700-ban Eszterházy Pál nádor által állíttatott boldogasszonyi, a horvátországi Mária-Bisztrícán, Egerszalókon, Győrött, Sümegen, Szegeden, Tétszentkúton található Szent István- és Szent László-ábrázolásokat.⁴² Kézenfekvő lenne ezt a gondolatot az örmény város örmény katolikus templomában található Szűz Mária-oltár értelmezésére is ráhúzni, véleményünk szerint azonban a tárgyalt eset árnyaltabb. Elsősorban azért, mert nem egy magyar főúr nemzetiségi környezetben fölállított, erőszakkal „magyarosítani” akaró oltáráról van szó, hanem, mint kiderült, az örmény város vezetősége és a papság közös megegyezése alapján döntöttek éppen e téma mellett. Az önkéntes, sőt „vagyott” integráció az erdélyi örmények esetében több alkalommal is megfigyelhető, itt azonban nem egyszerűen a vezető politikai nemzet szentkultuszának átvételéről és Mária országának teljes jogú tagjaivá válásról van szó. Ez az oltár ugyanis nem önmagában áll, vele átellenben a Világosító Szent Gergely-oltárt találjuk, mely, mint említettük, az örmény hagyományokhoz való erős kötődést fejezi ki. A két oltár szimmetrikus elrendezése arra utal, hogy mindkét örökséghez ugyanúgy ragaszkodtak, egyiket sem hanyagolták a másik rovására. Sőt, e kettős identitás valahol összeér. Mindkét oltár kapcsolatba hozható a keresztény állam koncepciójával, egyik oldalon a Világosító Szent Gergely révén keresztény állammá lett Örményország, másik oldalon a Szent István által Regnum Marianummá váló magyar államra találunk utalást. Mindkettő egy hangsúlyos keresztény államtudaton alapul, s a kereszténység egyetemessége az, ami összeköti őket.

Szent Istvánt és Lászlót magyaros öltözkében jelenítette meg a szobrász. Zöld színű zsinóros hosszú dolmányt, szűk ibolyaszínű harisnyát, sárgásbarna térdig érő csizmát viselnek, vállukra zöld palást borul. Királyi méltóságukat a ruhák aranyozott zsinórja, mellcsatja és teljesen egyforma vörös-arany koronájuk hangsúlyozza. Csupán attribútumaik különböztetik meg őket, míg Szent István jobbában jogart, baljában a túlméretezett országalmát tartja, addig László baljában csatabárdot találunk, jobbában pedig az Istvánéval teljesen megegyező

41 GALAVICS Géza: *Program és műalkotás a 18. század végén*. Budapest, Akadémiai, 1971 (Művészettörténeti Füzetek 2). 15.

42 SZILÁRDFY Zoltán: *Sajátos típusok a magyar szentek barokk ikonográfiájában* = CSÉFALVAY Pál-KONTSEK Ildikó (szerk.): *Magyar szentek tisztelete és ereiklyéi*. Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000 (Kiállítási katalógus). 60.

országalmát. Csűrös Antal nem követi a két szent egymástól jól megkülönböztethető ikonográfiáját. Könnyebb volt Szent Lászlót is az Istvánéval teljesen megegyező magyaros öltözkében, ugyanazokkal a mozdulatokkal ábrázolnia, mint az általánosan elterjedt lovagi öltözkében.

A Szent József-oltár szoboralakjai szintén szoros kapcsolatban állnak az ábrázolt szenttel, itt az örmények által különösen tisztelt Szent Joachimot és Annát találjuk. Jézus földi családjának tagjai, a nevelőapa és a szent nagyszülők a házasság és a család fontosságára, a mindennapok szentségére hívják fel a hívők figyelmét. Emellett Szent Anna és József a jó halál tematikájával is kapcsolatba hozható. Anna szokásos módon idős asszonyként jelenik meg, a Mária oktatására utaló könyvet tart kezében. A szobrász az előzőleg ismertetett szobroknál nem tapasztalt, barokkból kölcsönzött megoldással igyekszik dinamizálni az alkotást, testét a karján és dereka alatt redőzött palásttal fogja át. Anna korát a szája szélén bevágódó mély ráncokkal igyekszik érzékeltetni. Joachim Szent István és László szobrához hasonló beállításban jelenik meg.

Nepomuki Szent János oltárát a szamosújvári papság állította, így az oltárkép mellett szobrai is a papi hivatáshoz kapcsolódnak: bal oldalt Tours-i Szent Márton, jobb oldalt pedig Prágai Szent Adalbert püspök szobrát találjuk. Mindkettő térítő tevékenységéről híres, Szent Márton alakja pedig az elesetteket, a szegényeket gyámolító keresztény magatartással is egybeforrt. Az eretnekek és pogányok elleni harc felvállalóiként és alázatos, a szegények felé forduló lelkületükkel a püspökszentek a papság méltó példaképei lehettek. Kiválasztásuk és párba helyezésük azonban nem csak ennek köszönhető. A pannóniai születésű Márton, meg a Gézát és István királyt megkeresztelő Adalbert a magyar szentek körébe került, az Árpád-ház szentjeivel való közös ábrázolásuk általánosan elterjedt volt. A protestánsok és a török elleni harc képviselőiként az ellenreformáció idején kultuszuk újra felvirágzott. Ennek továbbéléseként és a magyar szenttisztülethez való csatlakozásként értelmezhető szamosújvári jelenlétük is.

A Világosító Szent Gergely és a Szűz Mária oltároknál mondottakat tovább pontosíthatjuk, ugyanis az örmény és a (magyar) római katolikus egyház szimmetriába helyezése s az ezáltal megvalósuló egyensúly a Szent József- és Nepomuki Szent János-oltárok révén – úgy tűnik – az utóbbi javára billen el. E két szent kultuszának propagálásában a Habsburg-ház járt az élen. Szent József tisztelete a bécsi udvarban a XVII. század folyamán honosodik meg, olyanira, hogy az örökös miatt aggódó I. Lipót Szent Józsefhez fordult közbenjárásért, s mikor egészséges fiúgyermek született, a József nevet adta neki. Egész birodalmát Szent József oltalmába ajánlotta, s a Habsburg-ház patrónusává is kinevezte, Bécs és Buda visszafoglalását is többek között az ő közbenjárásának tulajdonította.⁴³ A Bécsből kisugárzó kultuszdivat a szent egyszerűsége és a mindennapi emberekhez közelálló lelkülete miatt hamar elnépiesedett, így a szamosújváriak is valószínűleg saját szentjüként tekintettek rá, nem egy felülről jövő elvárásnak engedelmességgel állítottak neki oltárt. Kultusza azonban mindenképp Bécs felől érkezhetett közéjük, ugyanis korábban nem találjuk jeleit, az örmény apostoli egyház Jézus földi családjából inkább Joachimot és Annát tisztelte kiemelt szentként. A késő barokk-

43 BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium I., A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából (december 1. – június 30.)* <http://mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0057/unnepiki0057.html>, letöltve: 2013. 03. 19.

ban fölvirágzó Nepomuki Szent János-kultusz elsősorban a jezsuita „propagandának” köszönhető, s e kultusz dinasztikus kötődései sem elhanyagolhatók. Ennél azonban sokkal inkább a magyar hagyományokhoz kötik az oltárt Szent Adalbert és Szent Márton szobrai, a papi hivatal misztériumát ugyanis jó néhány örmény vagy egyetemes szenttel is illusztrálhatták volna, helyettük mégis a magyarsághoz kötődő két püspökszentet választották, s ezt mindenképpen az integráció jeleként értelmezhetjük.

A BAROKK ÉS KLASSZICIZMUS KÖZÖTT: AZ OLTÁRKÉPEK

A fentebbiekből kitűnik, hogy az oltárok felépítménye és szobrai a klasszicizáló késő barokk sajátos alkotásai, s ugyanez elmondható az oltárképekről is. Bár a festő egyértelműen a barokkban kialakult ikonográfiai típusokat alkalmazza, s ilyen tekintetben nem lép tovább, a kompozícióval, az alakok megformálásával, a tömör színhasználattal már eltávolodik a korábbi hagyománytól, még ha nem is olyan látványosan. Nézzük először magukat az oltárképeket.

A Világosító Szent Gergely-oltárkép a szent jól letisztult, elterjedt ikonográfiáját követi. A jelenet Szent Gergely életének legfontosabb mozzanata, III. Trdat király megkeresztelése. A képet két jól elkülöníthető részre tagolja az égen a Szentlélek galambból áradó fénysugár, illetve az alatta álló sugárzó, csúcsán kereszttel ellátott csavart testű, aranyszínű oszlop, mely a legenda szerint a megkereszteltek feje fölött lebegett. A kompozíció jobb oldalán csupán egyetlen alakot, magát a szentet találjuk, s így ő válik a festmény lehangsúlyosabb szereplőjévé. A bal oldalon a keresztre várók zsúfolódnak, a legendában leírt tömeget összesen hat ember képviseli. Leghangsúlyosabb közülük az előtérben, Szent Gergely lábainál a vörös palásttal kiemelt király. Trdat egy díszes kőtől fölé hajol, kezeit összefogja, keleties, turbánszerű koronája lábánál, a földön helyezkedik el. A király mögött szintén hangsúlyos szereplőként a királynő térdel, ég felé fordított, áhítatos arccal, kezét mellén összefonja, fehér ruhát és világoskék palástot visel, fejét korona és gyöngyfüzér ékesíti. A festő csak a legfontosabb alakok ábrázolására szorítkozott, s mellőzött minden zavaró tényezőt. Nem találjuk meg a Szent Gergely mögött általában jelen levő segédkező klerikusok könyvet és keresztet tartó figuráit, az előtérben tálat tartó gyereket, a háttér több alkalommal ábrázolt örmény templomát, az égen feltűnő puttófejeket, sőt a tömeget is csak néhány alakra egyszerűsítette. A barokk zavaró, rendbontó elemeinek eltávolítását már a klasszicista ízlés jeleként értelmezhetjük, s bár nem változtatott a kompozíció 18. században kanonizálódott, metszetek közvetítésével terjedő alapelemein, azoktól mégis eltérő, az ábrázolt jelenet egyediségét, különlegességét hangsúlyozó alkotást hoz létre. A keresztelezés aktussá nemesül, melyet Világosító Gergely egyedül visz végbe, a Szentlélek által, aki a megnyíló égből száll alá. A festő mesteri kompozíciós megoldást alkalmaz az aktus és az azt végbevivő szent kiemelésére. Az égen lebegő aranyszínű oszlop, mint mondtuk, a képet két részre osztó legfontosabb tengelyt határozza meg, ennek folytatásában Világosító Szent Gergely kezét láthatjuk. A kéz kiemelésével tisztázza, hogy ki az, aki által az isteni kegyelem az örmény népre szállhat. Tehát nem magára a keresztelezésre utaló keresztvíz kerül a fő tengelybe, hanem az azt tartó kéz. A vízszintes tengelytől rögtön balra látjuk a kis kupát, melyből Gergely vizet önt a király fejére, a víz megcsillan a fényben.

Szintén barokk hagyományokon nyugvó, ám a klasszicizmus felé közelítő alkotás a Mária mennybevétele oltárkép. A szamosújvári festmény alapjául szolgáló képtípus a barokkban teljesedett ki. A Krisztus mennybemeneteléhez hasonló kompozíciók a földi szférában az üres

szarkofág körül álló apostolokat és az angyalok seregétől körülölelt, felemelkedő Szűz Máriát ábrázolták. Az apostolok megzavarodottsága és az angyalok kavargása lehetőséget adott a festőknek mozgalmas kompozíciók kiépítésére. Ezekhez képest a szamosújvári alkotás sokkal nyugodtabb, ám a Világosító Szent Gergely-képhez viszonyítva többet őriz a barokk szelleméből. Hesz János Mihályra legnagyobb hatással Giambattista Piazzetta 1735-ös Mária mennybevétele képe lehetett, hisz a legtöbb részletben annak kompozícióját és megoldásait követi.

A kompozíció két részre oszlik, a földi és az égi szférára. A földön az apostolok jelennek meg az üres sír körül. Mozdulataik és alakjaik változatosak. Piazzetta képéről „származik” Mária kitárt karja, a földi szféra lehangsúlyosabb apostolának kifejező mozdulata, a bal oldalt háttal álló alak, az üres sírba bámuló figura széttárt karjai, a jobb oldalt egymásra néző apostolpár és még több apró részlet. Szintén a barokkhoz köti a képet a játékos puttók kanyargó, élénk vörössel és sárgával hangsúlyozott leple, az angyal leomló palástja és Mária palástjának „mennyei széltől” megmozgatott felülete. Az itáliai mester festményének drámaiságához, felfokozott érzelmekkel való telítettségéhez képest azonban Hesz műve sokkal visszafogottabb. A mozdulatok erőtlenebbek, beállítottabbak, az angyalok és puttók mozdulataiból is hiányzik a lendület.

Mint láttuk, a Mária mennybevétele téma erős barokk hagyományait nem tudta leküzdeni a festő, de nem mondható el ugyanez a Szent József halálát ábrázoló oltárképről, mely a templom négy mellékoltárképe közül a leginkább tükrözi a klasszicizmus térhódítását. A jó halál tematikával összefüggésbe hozható Szent József halála típus az apokrif evangéliumok leírásából merít, miszerint Szent Józsefet az a megtiszteltetés érte, hogy Jézus és Mária karjai között lehelhette ki életét. A barokkban kedvelt téma ábrázolásain Józsefet leggyakrabban ágyban fekvő idős emberként látjuk, a fölő hajló Krisztussal és Szűz Máriával, angyalok seregétől körülölelve. A szamosújvári kép kompozíciós alapját is ez képezi és valószínűnek tartjuk, hogy a festő ismerte Paul Troger 1740–41-es *Szent József halála* képét (Graz, Steirisches Landesmuseum), erre utal legalábbis Krisztus hasonló mozdulata, Mária külön, ülve való szerepeltetése és az angyalok ábrázolása, a témát azonban számos festő hasonlóan dolgozta fel, így a kompozíció általánosan ismertté és elfogadottá vált. A képen ágyban fekvő Szent Józsefet barnássárga lepedő takarja, de meztelen felsőtestét szabadon hagyja. A festő a szent szenvedését e közszemlére tett testtel érzékelteti: nem a halál pillanatában elernyedő, hanem még a földi fájdalomtól áthatott megfeszülő izmokkal, szenvedő, de ugyanakkor átszellemült arccal jeleníti meg. József alakjával a festő nem egy idealizált halált fest a hívők szeme elé, ez a halál hangsúlyosan „emberi”, s így nem lehet mentes a szenvedéstől. Hátról egy finom, kedves arcú angyal öleli át, mellette egy másik angyal imádkozik. Mária szenvedéstől és együttérzéstől áthatott profilja különösen kifejező. Férje lábainál, egész testét beborító palástban ül, s bár nem érinti, kapcsolata a haldoklóval nyilvánvaló. Tekintete Józsefekre tapad, imára kulcsolt keze, szétnyíló ajkai fegyelmet, méltóságot tükröznek. A klasszikus arcélek, a jól körülhatárolt színek, a méltóságteljes, határozott mozdulatok, a szabályosan elrendezett hajtincsek, minden részlet kiszámítottsága és aprólékos kidolgozása a bécsi akadémikus művészet klasszicizmusa felé közelíti a képet. Ebben az összefüggésben fölöslegesnek, sőt zavarónak tűnnek, s megbotyják a klasszikus harmóniát az égi szférában, lobogó barokk palástokkal ábrázolt puttók.

A Nepomuki Szent János megdicsőülését ábrázoló oltárkép több szállal kötődik a barokkhoz, mint a klasszicizmushoz, az előbb ismertetett festményeknél kevesebb újító elemet tartalmaz. A szent felhőn térdel, reverendát, karinget és pluvialét visel, dicsfényéből, ikonográfi-

ájának megfelelően, öt csillag világlik ki. Jobbján és balján szimmetrikus elrendezésben, a szent alakjának kereteként két angyal jelenik meg, egyik egy felhőn könyökölve imádkozik, másik könyvet meg kulcsot, a szent további attribútumait tartja. Alattuk szép, klasszikusan formált angyalak száll palmaággal és nyelvvel a kezében. A három nagyobb, klasszicizmus felé közelítő angyal mellett teljesen barokk puttók egészítik ki a mennyei szférát, kettő vörös, illetve sárga, dinamikusan hullámzó palástban a szent feje fölött, egy pedig kék lepelben a föld felé közelít, mintha a Moldvába zuhanó szent mozdulatát utánozná. Nepomuki barokk ikonográfiájának megfelelően a kép jobb sarkában a szent vértanúságának jelene, vagyis a Moldva folyóba való belelökése látható. Mint látjuk, a festő a szent barokkban rögzült ikonográfiáján semmit sem változtat, s mintha a kompozíció kiegyensúlyozását sem tudná megvalósítani. A dicsfénnyel kihangsúlyozott szent kompozíciós ellenpárja az alatta található, nyelvet tartó angyal, a kettő épp ellentétes irányba halad. Az alakok elrendezését nem tartjuk sikeresnek, céltalanul egymás mellé állított figuráknak tűnnek, nem teremődik egység általuk, s a kép főalakja sem kapja meg az őt megillető figyelmet.

A képek élénk, jól körülhatárolt színei, az alakok megformálása, arca, a szépen elrendezett redők, a rajzos pontosság tükrözik festőjük akadémiai képzettségét, aki az iskola padjaiból alig kilépve, első megrendeléseinek egyikeként festi őket. Nyilvánvalóan fiatalságának is betudható, hogy a rögzült hagyományoktól csak félve és csak néhány esetben mer eltérni, bár a klasszicizmus később sem teljesebb ki egyértelműen életművében. Az erősebb barokk hagyományokkal rendelkező témák esetében, mint amilyen a Mária mennybevétele vagy a Nepomuki Szent János megdicsőülése, kevésbé vagy egyáltalán nem tud elszakadni azok megoldásaitól, de egy olyan ismeretlen téma, mint a Trdat király megkeresztelése megengedi, hogy harmonikusabb, kiforrottabb kompozíciót hozzon létre. Csak itt meri elhagyni a barokk képek „kötelezően járulékos elemeit”, a szálldosó puttókat, melyek a többi képen is valahogy oda nem illőnek, erőltetettnek tűnnek, hullámzó lepleik pedig ellentétben állnak a szereplők öltözkészékének finom, szabályos redőzetével. A felvilágosodásnak is betudható a vallásos festészet 18. század végi hanyatlása, új megoldások csak nehezen és megkésve tudnak betörni annak egyre zártabbá váló világába. Ebben az összefüggésben Hesz János Mihályt, bár a bécsi festőknek csak a másodvonalához tartozott, de, mint az Jávor Anna is kiemeli, a korai klasszicizmus egyetlen magyar képviselőjeként tarthatjuk számon.⁴⁴ Életműve, melyet most újabb négy festménnyel gazdagíthattunk, éppen ezért különösen fontos lehet a magyar művészettörténeti kutatás számára. A szamosújvári képek jelentősége abban is áll, hogy alapot szolgáltatnak a későbbi életmű értékeléséhez, Hesz pályájának tanulmányozását ugyanis egyértelműen ezekkel kell kezdenünk.

44 JÁVOR: *Hesz János Mihály... i. m.* 214.

THE SIDE ALTARS OF THE ARMENIAN PARISH CHURCH IN GHERLA

Keywords: *Altar, Armenian, Baroque, Neoclassicism, Simon Hoffmayer, Mihály János Hesz*

The four uniformly configured side altars that stand in the nave of the Armenian parish church of Gherla, and bear the characteristics of the transitional style between Baroque and Neoclassicism, are briefly mentioned in the previous scholarly literature, such as by the town's monographer from the turn of the 19th and 20th centuries, Kristóf Szongott, as well as by Margit B. Nagy, who summed up the oeuvre of Simon Hoffmayer. We are able to refine the altars' building process and the exact separation of the masters' involvement based on so far unresearched documents, namely the magistrates' proceedings found in the Cluj County Direction of the National Archives of Romania, thus clarifying the role of Hoffmayer in the preparation of the altars at Gherla, while the documents in the Armenian Catholic Collective Archive in Gherla allowed for the identification of the altarpieces' painter. Based on these we can ascertain that the altar retables were made between 1799 and 1804; the designs were created by Simon Hoffmayer, but because of his death, the execution was already undertaken by his assistant, the sculptor Antal Csűrös, while the altarpieces were painted by the Eger-born Viennese painter János Mihály Hesz between 1800 and 1804.

Following the historical part, based on archival data, I considered it interesting to elaborate on the altars' iconographic program, and on the analysis of individual paintings, since due to these certain characteristics of the Armenian cult of saints, respectively the advanced state of their integration in the Transylvanian cult of saints are also illustrated.

ALTARELE SECUNDARE ALE BISERICII PAROHIALE ARMENE DIN GHERLA

Cuvinte-cheie: *altar, armean, baroc, clasicism, Simon Hoffmayer, Mihály János Hesz*

Cele patru altare secundare din nava bisericii parohiale armene din Gherla, cu modelare uniformă și purtând caracteristicile stilului de tranziție între baroc și clasicism, au fost menționate pe scurt în literatura de specialitate anterioară, cum ar fi de monograful orașului de la turnura secolelor al XIX-lea și XX-lea, Kristóf Szongott, precum și de Margit B. Nagy, care a rezumat opera lui Simon Hoffmayer. Procesul ridicării altarelor, precum și distingerea exactă a meșterilor implicați, se pot preciza pe baza unor documente necercetate până acum, anume protocoalele magistraților aflate la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale ale României, clarificând rolul lui Hoffmayer în construcția altarelor din Gherla, iar documentele Arhivei de Colecție Armeano-Catolică din Gherla au permis identificarea pictorului altarelor. Pe baza acestora se poate constata că retablurile altarelor au fost făcute între anii 1799 și 1804, planurile fiind create de Simon Hoffmayer, însă, datorită morții sale, executarea a fost înfăptuită de asistentul său, sculptorul Antal Csűrös, iar pictura acestora a fost realizată între 1800 și 1804 de pictorul vienez născut în Eger, János Mihály Hesz. După partea istorică bazată pe datele de arhivă, am considerat interesant elaborarea programului iconografic al altarelor, respectiv analiza picturilor individuale, deoarece datorită acestora se ivesc unele aspecte ale cultului sfinților armene, precum și starea avansată a integrării acestuia în cultul sfinților din Transilvania.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A szamosújvári örmény nagytemplom belső tere. Bakos Ágnes és Tihanyi Bence felvétele. / The Interior of the Armenian Parish Church of Gherla. Photograph by Ágnes Bakos and Bence Tihanyi / Spațiul interior al bisericii parohiale armene din Gherla. Fotografie de Ágnes Bakos și Bence Tihanyi
2. A szamosújvári örmény nagytemplom Világosító Szent Gergely-oltára. Bakos Ágnes és Tihanyi Bence felvétele / The Altar of Saint Gregory the Illuminator in the Armenian Parish Church of Gherla. Photograph by Ágnes Bakos and Bence Tihanyi / Altarul Sfântului Grigore Luminătorul din biserica parohială armeană din Gherla. Fotografie de Ágnes Bakos și Bence Tihanyi
3. A szamosújvári örmény nagytemplom Szűz Mária-oltára. Pakó László felvétele / The Altar of the Virgin Mary in the Armenian Parish Church of Gherla. Photograph by László Pakó / Altarul Fecioarei Maria din biserica parohială armeană din Gherla. Fotografie de László Pakó
4. A szamosújvári örmény nagytemplom Szent József-oltára. Pakó László felvétele / The Altar of Saint Joseph in the Armenian Parish Church of Gherla. Photograph by László Pakó / Altarul Sfântului Iosif din biserica parohială armeană din Gherla. Fotografie de László Pakó
5. A szamosújvári örmény nagytemplom Nepomuki Szent János-oltára. Pakó László felvétele / The Altar of Saint John of Nepomuk in the Armenian Parish Church of Gherla. Photograph by László Pakó / Altarul Sfântului Ioan Nepomuk din biserica parohială armeană din Gherla. Fotografie de László Pakó
6. Angyalszobor a Szűz Mária-oltáron. A szerző felvétele / Angel Statue on the Altar of Virgin Mary. Photograph by the Author / Statuia unui înger de pe altarul Fecioarei Maria. Fotografia autoarei
7. Utolsó vacsora-dombormű a tabernákulumajtókon. A szerző felvétele / High Relief Representing the Last Supper on the Tabernacle Doors. Photograph by the Author / Relief reprezentând Cina cea de Taină de pe ușile tabernacolului. Fotografia autoarei
8. Csűrös Antal: Nagy Szent Nerszesz katolikosz (részlet). A szerző felvétele / Antal Csűrös: Catholicos Saint Nerses I the Great (detail). Photograph by the Author / Antal Csűrös: Catolicosul Sf. Nerses I cel Mare (detaliu). Fotografia autoarei
9. Csűrös Antal: Szent István. A szerző felvétele / Antal Csűrös: Saint Stephen. Photograph by the Author / Antal Csűrös: Sfântul Ștefan. Fotografia autoarei
10. Csűrös Antal: Szent Anna. A szerző felvétele / Antal Csűrös: Saint Anne. Photograph by the Author / Antal Csűrös: Sfânta Ana. Fotografia autoarei
11. Csűrös Antal: Prágai Szent Adalbert püspök. A szerző felvétele / Antal Csűrös: Bishop Saint Adalbert of Prague. Photograph by the Author / Antal Csűrös: Epsicopul Sf. Adalbert din Praga. Fotografia autoarei
12. Hesz János Mihály: Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt. Bakos Ágnes és Tihanyi Bence felvétele / János Mihály Hesz: Saint Gregory the Illuminator Baptizing King Tiridates III. Photograph by Ágnes Bakos and Bence Tihanyi / János Mihály Hesz: Sfântul Grigore Iluminatorul botezând regele Tiridates III. Fotografie de Ágnes Bakos și Bence Tihanyi
13. Hesz János Mihály: Mária mennybevétele. Pakó László felvétele / János Mihály Hesz: Assumption of the Virgin Mary. Photograph by László Pakó / János Mihály Hesz: Înălțarea Maicii Domnului. Fotografie de László Pakó
14. Hesz János Mihály: Szent József halála (részlet). A szerző felvétele / János Mihály Hesz: The Death of Saint Joseph (detail). Photograph by the Author / János Mihály Hesz: Moartea Sfântului Iosif (detaliu). Fotografia autoarei
15. Hesz János Mihály: Nepomuki Szent János megdicsőülése. Pakó László felvétele / János Mihály Hesz: The Transfiguration of Saint John of Nepomuk. Photograph by László Pakó / János Mihály Hesz: Transfigurarea Sfântului Ioan Nepomuk. Fotografie de László Pakó

PÁL EMESE

1

A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY NAGYTEMPLOM MELLÉKOLTÁRAI

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

14

12

13

15